

**TEMBUNG WACAKA WONTEN ING ANTOLOGI DONGENG JAWA
“BANDHA WARISAN”
INGKANG KAIMPUN DENING SANGGAR SASTRA JAWA
YOGYAKARTA**

**Amalia Nurul Fathonaty
10205241001**

Sarining Panaliten

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken jinising tembung wacaka saha tegesipun tembung-tembung wacaka ingkang wonten ing dongeng-dongeng ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan*. Panganggening tembung wacaka wonten ing *antologi dongeng* menika saged dipundadosaken tuladha kangge nyerat karya sastra kadosta cerkak, geguritan, lan sapiturutipun. Panaliten menika kalebet panaliten deskriptif. Data wonten ing panaliten menika tembung ingkang kalebet tembung wacaka ingkang wonten ing dongeng ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan*. Data ingkang kapanggihaken kanthi teknik maos saha nyerat, salajengipun dipunlebetaken wonten ing kertu data saperlu dipunanalisis. Caranipun ngesahaken data lumantar validitas (triangulasi teori saha konteks) saha reliabilitas. Asiling panaliten menika dipunpanggihaken jinising tembung wacaka saha tegesipun ingkang wonten ing dongeng ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan*. Jinising tembung wacaka ingkang dipunpanggihaken wonten sekawan inggih menika: (1) bawa wacaka; (2) daya wacaka; (3) kriya wacaka; saha (4) karena wacaka. Tegesipun tembung wacaka ingkang dipunpanggihaken wonten sedasa, inggih menika: (1) bawa wacaka ingkang ateges panggenan/wewengkon; (2) bawa wacaka ingkang mbangun tembung aran; (3) daya wacaka ingkang ateges panggenan barang; (4) daya wacaka ingkang ateges mangsa; (5) daya wacaka ingkang ateges ndadosaken lesan; (6) kriya wacaka ingkang ateges cara/patrap; (7) kriya wacaka ingkang ateges tukang/priyantun ingkang nindakaken padamelan ingkang dipunsebut lingganiipun; (8) kriya wacaka ingkang ateges piranti/srana; (9) karena wacaka ingkang ateges panggenan; saha (10) karena wacaka ingkang ateges piranti/srana.

Pamijining tembung: tembung wacaka, antologi dongeng, Sanggar Sastra Jawa Yogyakarta

Abstract

This research have purpose to explain the type of wacaka and definition of wacaka on Javanese Folktale Antology Bandha Warisan. Wacaka's usage in Folktales Antology can be use in short stories, poems, et al. This research is descriptive research. The main data of this research are words in wacaka on Javanese Folktales Antology Bandha Warisan. Data obtained with reading and writing the keyword, after that input the keyword to data card to analyze. Data proofing with validity (theory triangulation and context) and reliability. This research find the types of wacaka and definitions of wacaka on Javanese Folktale

Antology Bandha Warisan. The types of wacaka consist of: (1) bawa wacaka; (2) daya wacaka; (3) kriya wacaka; and (4) karena wacaka. Whereas, definitions of wacaka finds 10 definitions: (1) bawa wacaka means as place/territory; (2) bawa wacaka as forms of noun; (3) daya wacaka means as place of/for things; (4) daya wacaka means as time; (5) daya wacaka as forms of object; (6) kriya wacaka means as attitude/habit/method; (7) kriya wacaka means as subject who do the basic words mention before; (8) kriya wacaka means as tools; (9) karena wacaka means as place; and (10) karena wacaka means as tools.

Keywords: wacaka, folktale antology, Sanggar Sastra Jawa Yogyakarta

A. PURWAKA

Gambaran pagesangan ingkang wonten ing karya sastra dipunwujudaken mawi reroncening tembung-tembung. Jinis saha wujuding tembung menika wonten kathah. Wujuding tembung ing antawisipun wonten tembung andhahan. Tembung andhahan menika tembung ingkang owah saking lingganipun amargi proses morfologi utawi dipunwastani ngrimbag. Afiksasi utawi paring wuwuhan menika salah satunggaling wujud ngrimbag.

Proses raking afiks utawi wuwuhan dhateng tembung lingga menika dipunwastani afiksasi. Salah satunggaling afiks menika wonten konfiks. Wuwuhan sesarengan utawi konfiks menika wuwuhan ingkang awujud ater-ater utawi seselan kaliyan panambang ingkang dipunwuwuhaken ing tembung lingga kanthi sesarengan. Wuwuhan sesarengan menika menawi salah satunggaling wuwuhan boten dipunraketaken saged ngrisak makna tembung.

Tuladha tembung ingkang mawi wuwuhan sesarengan inggih menika tembung **panguripan**. Tembung lingga mulya pikantuk ater-ater {pa-} saha panambang {-an}. Tembung **panguripan** gadhah

teges kang njalari urip (Poerwadarminta, 1939: 470). Menawi tembung menika namung karaketaken ater-ater {pa-} kemawon dados pangurip utawi namung karaketaken panambang {-an} kemawon dados nguripan, tembung-tembung kasebut boten wonten tegesipun.

Tembung ingkang mawi wuwuhan sesarengan kasebut kalebet tembung wacaka. Tembung **panguripan** menika kalebet tembung wacaka ingkang jinisipun daya wacaka. Jinising tembung wacaka sanesipun wonten bawa wacaka, kriya wacaka, saha karena wacaka.

Panganggening tembung wacaka wonten ing dongeng menika damel endahing seratan. Dipuntingali saking pangrimbaging tembung **pakaryan**, tembung menika suraos langkung endah katimbang panutur ngginakaken tembung **gawean**, sanadyan tegesipun sami. Tembung kasebut kados ingkang kapanggihaken wonten ing salah satunggaling dongeng wonten ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan* saking pethikan menika: Pancen, **pakaryan** apa wae nek ditandhangi bebarengan bakal entheng sanggane. (BW/2001/RAS/k.63/bar.6)

Tembung **pakaryan** menika kalebet tembung wacaka. Tembung **pakaryan** kadhapuk saking tembung aran ingkang pikantuk ater-ater {pa-} saha panambang {-an}. Tembung **pakaryan** menika kalebet tembung aran ingkang tegesipun gawe utawi pagawean.

Dongeng ingkang wonten ing antologi menika ngemu piwulang ingkang saged dipuncakaken wonten ing gesang padintenan. Wondene, tembung wacaka ingkang wonten ing antologi menika saged nuwuhaken pangertosan ingkang sae bab wosing dongeng tumrap para pamaos. Adhedhasar kawontenan kasebut, *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan* menika narik kawigatosan kangge dipunteliti.

Wosing perkawis wonten ing panaliten menika saged dipuntingali ing ngandhap menika.

1. Menapa kemawon jinising tembung-tembung wacaka wonten ing dongeng ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan*?
2. Menapa tegesipun tembung-tembung wacaka wonten ing dongeng ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan*?

B. GEGARAN TEORI

1. Morfologi

Morfologi inggih menika perangan ilmu basa ingkang ngrembag *seluk-beluk* tembung saha *pengaruh* ewah-ewahaning wujud tembung, ingkang awujud fungsi gramatik utawi fungsi semantik (Ramlan, 1987: 21). Mulyana (2011: 5) ngandharaken morfologi menika saking tembung Inggris *morphology* ingkang

tegesipun perangan ilmu linguistik ingkang nyinau rantaman utawi peranganing tembung kanthi gramatikal. Saking andharanipun Ramlan saha Mulyana kasebut, dipundamel dudutan bilih morfologi menika ilmu ingkang ngrembag tembung saha *pengaruh* ewah-ewahaning tembung.

Sasangka (1989: 28) ngandharaken bilih morfologi ing basa Jawi menika dipunwastani widya tembung, tata tembung utawi titi tembung. Miturut Nurhayati (2001: 2), titi tembung menika ngrembag *seluk-beluk* tembung, ewahing teges saking ewah-ewahaning tembung, saha *proses pembentukan* tembung ingkang dipunwastani rimbag. Ewahing wujud tembung saha jinising tembung menika dumados saking proses ngrimbag. Gayut kaliyan teori kasebut, wonten ing panaliten menika badhe ngrembag pangrimbaging tembung wacaka ingkang wonten ing dongeng ing *Antologi Dongeng Jawa Bandha Warisan*.

2. Proses Morfologi

Proses morfologi inggih menika proses pandhapuking tembung saking *satuan* sanes ingkang minangka wujud dhasaripun (Ramlan, 1987: 51). Samsuri (1991: 190) kagungan pamanggih bilih proses morfologis menika proses pandhapuking tembung kanthi cara ngraketaken morfem satunggal dhateng morfem sanesipun. Samsuri (1991: 18) ngandharaken bilih piranti pandhapuking tembung wonten ing basa Jawi menika kaperang dados tiga inggih menika morfem afiks, morfem *ulang*, saha morfem

pemajemuk. Sarujuk kaliyan andharanipun Samsuri, Nurhayati (2001: 11) ugi ngandharaken menawi proses morfologis basa Jawi menika wonten proses *pengimbuhan* utawi wuwuhan, proses *pengulangan* utawi rangkep, saha proses *pemajemukan* utawi tembung camboran.

Tembung wacaka menika kalebet tembung andhahan utawi tembung ingkang pikantuk wuwuhan. Wonten ing panaliten menika badhe ngrembag piranti pandhapuking tembung ingkang awujud wuwuhan utawi afiks.

3. Wuwuhan (Afiksasi)

Proses *pembubuhan* afiks miturut Ramlan (1987: 54) inggih menika ngraketaken afiks dhateng satunggaling *satuan*. *Satuan* menika ingkang awujud *satuan tunggal* utawi *satuan* ingkang wujudipun kompleks, kangge ndhapuk satunggaling tembung. Proses afiksasi miturut Parera (1997: 25) inggih menika ngraketaken morfem terikat dhateng morfem bebas kanthi urutan lurus.

Chaer (2014: 177) kagungan pamanggih, bilih afiksasi utawi wuwuhan menika proses *pembubuhan* afiks wonten ing satunggaling wujud dhasar. Wondene Poedjosoedarmo (1978: 7) ngandharaken afiksasi menika pandhapuking tembung kanthi ngraketaken tembung dhasar kaliyan ater-ater, seselan, panambang, utawi salah wuwuhan sesarengan. Pandhapuking tembung andhahan kanthi wuwuhan miturut Nurhayati (2001: 13-37)

dipunandharaken wonten ing ngandhap menika.

a. Ater-ater

Ater-ater utawi prefiks inggih menika wuwuhan ingkang dunungipun wonten ing sangajenging tembung lingga. Panyerating ater-ater menika raket kaliyan lingganipun. Wonten ing basa Jawi ater-ater ing antawisipun inggih menika ater-ater anuswara {m-}, {n-}, {ny-}, {ng-}; tripurusa {dak-/tak-}, {kok-/tok-}, {di-}; {ka-}, {ke-}, {pa-/paN-}, {pi-}, {pra-}, {ma-}, {mer-}, {kuma-}, {kami-}, {kapi-}, {a-/aN-}, {sa-}, {pating-}, {para-}, {mara-}, saha {mak-}.

b. Seselan

Seselan utawi infiks inggih menika wuwuhan ingkang dunungipun wonten ing satengahing tembung lingga. Seselan ing basa Jawi ing antawisipun {-um-}, {-in-}, {-er-}, saha {-el-}.

c. Panambang

Panambang utawi sufiks inggih menika wuwuhan ingkang dunungipun wonten ing sawingkinging tembung lingga. Anggenipun nyerat dipunsambung utawi dipungandheng kaliyan lingganipun. Wonten ing basa Jawi panambang ing antawisipun {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-ana}, {-ake}.

d. Wuwuhan Sesarengan

Wuwuhan sesarengan utawi konfiks menika wuwuhan ingkang awujud ater-ater utawi seselan ingkang dipunwuwuhaken sesarengan

kalian panambang. Menawi salah satunggaling wuwuhan ingkang awujud ater-ater utawi panambang boten dipunraketaken badhe ngrisak teges saha *strukturipun*. Wonten ing basa Jawa wuwuhan sesarengan antawisipun {ka-/an}, {ke-/an}, {pa-/an}, {pi-/an}, {pi-/e}, {pra-/an}, {paN-/an}, {paN-/e}, {N-/i}, {N-/ake}, {N-/ana}, {tak-/ane}, {tak-/e}, {tak-/i}, {tak-/na}, {tak-/ana}, {tak-/a}, {kok-/i}, {kok-/ake}, {kok-/ana}, {di-/i}, {di-/ake}, {kami-/en}, {kami-/an}, saha {sa-/e}.

4. Tembung Wacaka

Tembung wacaka menika awujud tembung andhahan. Antunshono (1956: 34-36) ngandharaken menawi tembung wacaka menika kaperang dados sekawan inggih menika, bawa wacaka, daya wacaka, kriya wacaka, saha karena wacaka. Andharanipun:

a. Bawa Wacaka

Bawa wacaka menika tembung andhahan saking pangrimbag wuwuhan sesarengan {ka-/an}. Wujudipun bawa wacaka menika {ka-} + lingga + {-an} utawi tembung lingga ingkang dipunraketaken wuwuhan sesarengan {ka-/an}. Jinising tembung bawa wacaka inggih menika tembung aran. Bawa wacaka gadhah kalih fungsi (1) ingkang sapisan bawa wacaka ingkang tegesipun panggenan, (2) ingkang kaping kalih inggih menika bawa wacaka ingkang ndhapuk tembung andhahan ingkang jinisipun tembung aran,

tegesipun sami kalian lingganipun.

b. Daya Wacaka

Daya wacaka inggih menika tembung andhahan asiling pangrimbag wuwuhan sesarengan {pa-/an}. Daya wacaka wujudipun inggih menika {pa-} + lingga + {-an} utawi tembung lingga ingkang dipunraketaken wuwuhan sesarengan {pa-/an}. Tegesing daya wacaka wonten tiga inggih menika ateges papanipun barang, ateges wekdalipun, saha ndadosaken tembung minangka lesan.

c. Kriya Wacaka

Kriya wacaka inggih menika tembung andhahan asiling pangrimbag ater-ater {pa-}. Wujudipun kriya wacaka menika {pa-} + tanduk utawi tembung tanduk ingkang dipunraketaken ater-ater {pa-}. Tembung tanduk menika tembung lingga ingkang pikantuk wuwuhan ater-ater anuswara {ny-}, {m-}, {ng-}, {n-}. Tegesing kriya wacaka wonten sekawan inggih menika ateges cara, ateges tukang/piyantun ingkang, ateges ukuran, saha ateges piranti utawi srana.

d. Karena Wacaka

Karena wacaka inggih menika tembung andhahan asiling pangrimbag wuwuhan sesarengan {pa-/an}. Wujudipun karena wacaka menika {pa-} + tanduk + {-an} utawi tembung tanduk ingkang dipunraketaken wuwuhan sesarengan {pa-/an}. Wuwuhan {pa-/an} salajengipun panyeratipun saged ewah dados {pe-/an}. Tembung tanduk menika tembung lingga ingkang pikantuk wuwuhan ater-ater

anuswara {ny-}, {m-}, {ng-}, {n-}. Karana wacaka menika gadhah teges (1) sapisan tegesipun papan, (2) salajengipun karana wacaka ingkang tegesipun piranti utawi srana. Nurhayati (2001: 33) ngandharaken wuwuhan sesarengan {paN-/-an} menika mujudaken tembung aran, tuladhanipun tembung panggilingan ingkang tegesipun papan kangge nggiling.

C. CARA PANALITEN

Panaliten menika ngginakaken *pendekatan deskriptif*. Data wonten ing panaliten menika awujud tembung andhahan ingkang kalebet tembung wacaka. Caranipun ngempalaken data kanthi teknik maos saha nyerat.

Analisis ingkang dipunginakaken inggih menika analisis deskriptif. Tataran *awal* kalampahan kanthi cara maos, nemtokaken pandhapuking tembung, jinising tembung wacaka saha tegesipun tembung, lajeng dipunserat wonten ing kertu data lajeng dipunlebetaken ing tabel data. Tataran *lanjutan*, sapisan data ingkang sampun makempal dipunpilah-pilah miturut jinising tembung wacaka. Lajeng saking jinising tembung wacaka saged dipunmangertosi tembung kanthi cara analisis *Bagi Unsur Langsung* (BUL). Lajeng dipunpilah miturut tegesipun ingkang dipunjumbuhaken kaliyan konteks ukaranipun

Analisis kasebut lajeng dipunlebetaken wonten ing tabel analisis kangge nggampilaken pirembagan. Panaliten menika wonten kalih cara kangge ngesahaken data, inggih menika

validitas saha reliabilitas data. Cara validitas data wonten ing panaliten menika ngginakaken triangulasi teori saha konteks. Reliabilitas data wonten ing panaliten menika ngginakaken reliabilitas stabilitas. Reliabilitas menika tegesipun panaliti nindakaken maos saha analisis data wonten ing wekdal ingkang beda ananging tetep ngasilaken tembung-tembung wacaka, pandhapuking wacaka, saha teges ingkang sami utawi boten ewah.

D. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Asiling panaliten menika ngandharaken jinising tembung wacaka saha tegesipun tembung wacaka.

1. Bawa Wacaka

a. Bawa Wacaka ingkang Ateges Panggenan/Wewengkon

Miturut data ingkang kapanggihaken, bawa wacaka ingkang ateges panggenan utawi wewengkon saged dipunpirsani saking pethikan menika.

- (1) “Sing nembang Asmarandana wanci tengah wengi kae jalma manungsa apa dhemit dhanyange alas kene ya?” pitakone Nayaka *kadipaten* kang dadi tetuwane. (DL28/BW/2001/PSL/k.13/ba r.15)

Saking pethikan ing nginggil, tembung **kadipaten** menika kadhapuk saking tembung lingga **adipati** ingkang pikantuk wuwuhan sesarengan {ka-/-an}. Wuwuhan sesarengan {ka-/-an} menika badhe ewah dados

alomorf utawi variasi {k-/-an}. Bab kasebut amargi tembung **adipati** minangka wujud dhasaripun, dipunwiwiti aksara vokal /a/ saha dipunpungkasi akasara vokal ugi inggih menika /i/. Sasampunipun pikantuk alomorf {k-/-an}, vokal /i/ wonten ing tembung **adipati** ewah utawi *berubah bunyi* dados vokal /e/. Dados tembung **adipati** ingkang pikantuk alomorf {k-/-an} mujudaken tembung **kadipaten**. Pandhapuking tembung **kadipaten** saged dipunpirsani saking andharan ing ngandhap menika.

kadipaten

{ka-/-an}—{k-/-an} adipati

Tembung **adipati** menika tegesipun sesebutan bupati mancanagara sarta pepati dalem ing Surakarta lan Ngayogyakarta (Poerwadarminta, 1939: 2). Miturut Mulyana (2011: 31), konfiks utawi wuwuhan sesarengan {ka-/-an} menika saged mujudaken makna ngandharaken panggenan utawi wewengkon, ngandharaken sawijining bab, saha ngandharaken *dikenai tindakan, menderita*, utawi *mengalami*. Tembung **kadipaten** menika tembung andhahan ingkang gadhah teges panggenan utawi wewengkon adipati.

b. Bawa Wacaka ingkang Ndhapuk Tembung Andhahan Awujud Tembung Aran

Miturut data ingkang kapanggihaken, bawa wacaka ingkang ndhapuk tembung andhahan awujud tembung aran

saged dipunpirsani saking pethikan menika.

- (2) Kejaba kepengin maem daging manuk, Wanta uga kepengin njajal **kaprigelan** anggone mlintheng. (DL108/BW/2001/P/k.68/bar.7)

Saking pethikan ing nginggil, tembung **kaprigelan** menika kadhapuk saking tembung lingga **prigel** ingkang pikantuk wuwuhan sesarengan {ka-/-an}. Wuwuhan sesarengan {ka-/-an} wonten ing tembung **kaprigelan** menika boten ewah dados alomorf sanesipun amargi wujud dhasaripun, inggih menika tembung **prigel** dipunwiwiti aksara konsonan /p/ saha dipunpungkasi akasara konsonan /l/. Pandhapuking tembung **kaprigelan** saged dipunpirsani saking andharan ing ngandhap menika.

kaprigelan

{ka-/-an} prigel

Tembung **prigel** menika tegesipun cukat sarta trampil, rigen, pinter (Poerwadarminta, 1939: 513). Miturut Mulyana (2011: 31), konfiks utawi wuwuhan sesarengan {ka-/-an} menika gadhah fungsi kangge mbangun tembung aran saha saged mujudaken makna ngandharaken panggenan utawi wewengkon, ngandharaken sawijining bab, saha ngandharaken *dikenai tindakan, menderita*, utawi *mengalami*. Tembung **kaprigelan** menika

tembung andhahan ingkang gadhah teges ngandharaken sawijining bab utawi sipat prigel. Tembung **kaprigelan** menika menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun menika tegesipun sipat prigel utawi trampil. Saking pirembagan menika dipunmangertosi tembung bawa wacaka menika saged ndhapuk tembung andhahan ingkang awujud tembung aran.

2. Daya Wacaka

a. Daya Wacaka ingkang Ateges Papanipun Barang

Miturut data ingkang kapanggihaken, daya wacaka ingkang ateges papanipun barang saged dipunpirsani saking pethikan menika.

- (3) Suwalike, yen regane larang, mesthi wae dheweke migunakake sakabehing daya kekuwatan lan aji-ajine kanggo muja turuning udan, utawa siramaning sing duwe **pomahan**.
(DL18/BW/2001/SGYNOD /k.7/bar.14)

Tembung **pomahan** menika kadhapuk saking tembung **omah** ingkang pikantuk wuwuhan sesarengan {pa-/-an}. Wuwuhan sesarengan {pa-/-an} menika badhe ewah dados alomorf utawi variasi {p-/-an}. Bab kasebut amargi tembung **omah** minangka wujud dhasaripun, dipunwiwiti aksara vokal /o/ saha dipunpungkasi akasara konsonan /h/. Dados tembung **omah** ingkang pikantuk alomorf {p-/-an} mujudaken

tembung **pomahan**. Pandhapuking tembung **pomahan** saged dipunpirsani wonten ing andharan wonten ngandhap menika.

pomahan

{pa-/-an}—{p-/-an} omah

Tembung **omah** menika tegesipun papan kangge dedunung (Poerwadarminta, 1939: 662). Miturut Mulyana (2011: 30), konfiks utawi wuwuhan sesarengan {pa-/-an} menika saged mujudaken makna ngandharaken panggenan utawi wewengkon saha ngandharaken sawijining padamelan utawi patrap. Tembung **pomahan** menika tembung andhahan ingkang gadhah teges panggenan omah utawi papan dedunung. Tembung **pomahan** menika menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tembung **pomahan** menika tegesipun panggenan omah utawi papan kangge dedunung.

b. Daya Wacaka ingkang Ateges Mangsa

Miturut data ingkang kapanggihaken, daya wacaka ingkang ateges mangsa saged dipunpirsani saking pethikan menika.

- (4) Sesasi saka dina **pawiwahan**, Sukra ditimbal Sang Prabu, dijak ngrembug bab bandha kraton sing ilang didhusta duratmaka.

(DL46/BW/2001/JAMM/
k.25/bar.9)

Tembung **pawiwahan** menika kadhapuk saking tembung **wiwaha** ingkang pikantuk wuwuhan sesarengan {pa-/-an}. Wuwuhan sesarengan {pa-/-an} menika badhe ewah dados alomorf utawi variasi {pa-/-n}. Bab kasebut amargi tembung **wiwaha** minangka wujud dhasaripun, dipunwiwiti aksara konsonan /w/ saha dipunpungkasi aksara vokal /a/. Dados tembung **wiwaha** ingkang pikantuk alomorf {pa-/-n} mujudaken tembung **pawiwahan**. Pandhapuking tembung **pawiwahan** saged dipunpirsani wonten ing andharan wonten ngandhap menika.

pawiwahan

{pa-/-an}—{pa-/-n} wiwaha

Tembung **wiwaha** menika tegesipun pikrama, dhaup, pista ketemuning penganten (Poerwadarminta, 1939: 666). Miturut Mulyana (2011: 30), konfiks utawi wuwuhan sesarengan {pa-/-an} menika saged mujudaken makna ngandharaken panggenan utawi wewengkon saha ngandharaken sawijining padamelan utawi patrap. Tembung **pawiwahan** menika tembung andhahan ingkang gadhah teges padamelan pikrama. Tembung **pawiwahan** menika menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tembung **pawiwahan** menika tegesipun mangsanipun dhaup panggihipun penganten.

c. Daya Wacaka ingkang Ateges Minangka Lesan

Miturut data ingkang kapanggihaken, daya wacaka ingkang ateges minangka lesan saged dipunpirsani saking pethikan menika.

(5)Negara Purwakandha bali nyang kutha Raja lan kraton Purwakandha pinapag kanthi upacara gedhen lan jinunjung minangka manggalayuda pinunjul, sinubya-subya kanthi **pakurmatan** sing murwat kalayan lelabuhane.

(DL60/BW/2001/JKn/k.3
0/bar.14)

Tembung **pakurmatan** menika kadhapuk saking tembung **kurmat** ingkang pikantuk wuwuhan sesarengan {pa-/-an}. Wuwuhan sesarengan {pa-/-an} wonten ing tembung **pakurmatan** menika boten ewah dados alomorf sanesipun amargi wujud dhasaripun, inggih menika tembung **kurmat** dipunwiwiti aksara konsonan /k/ saha dipunpungkasi aksara konsonan /t/. Pandhapuking tembung **pakurmatan** saged dipunpirsani wonten ing andharan wonten ngandhap menika.

pakurmatan

{pa-/-an}—kurmat

Tembung **kurmat** menika ugi gadhah teges urmat, solah tingkah kang dianggo nglairake

pangaji-aji (Poerwadarminta, 1939: 239). Miturut Mulyana (2011: 30), konfiks utawi wuwuhan sesarengan {pa-/-an} menika saged mujudaken makna ngandharaken panggenan utawi wewengkon saha ngandharaken sawijining padamelan utawi patrap. Tembung pakurmatan menika tembung andhahan ingkang gadhah teges padamelan kangge nglairaken pangaji-aji. Tembung **pakurmatan** menika menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tembung **pakurmatan** menika tegesipun padamelan kangge ngajeni.

3. Kriya Wacaka

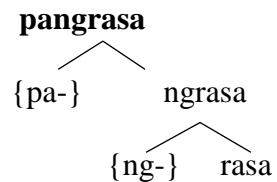
a. Kriya Wacaka ingkang Ateges Cara

Miturut data ingkang kapanggihaken, kriya wacaka ingkang kadhapuk saking tembung tanduk karaketan ater-ater {pa-} ateges cara saged dipunpirsani saking pethikan menika.

(6)Jalaran nyatane kewan-kewan uga duwe rasa **pangrasa**, uga butuh papan kanggo urip tentrem kaya dene manungsa ing urip bebrayan. (DL15/BW/2001/NBS /k.6/bar.7)

Tembung **pangrasa** menika kadhapuk saking tembung tanduk **ngrasa** ingkang pikantuk ater-ater {pa-}. Tembung **ngrasa** menika kalebet tembung tanduk amargi kadhapuk

saking tembung **rasa** ingkang kawuwuhan ater-ater anuswara {ng-}. Pandhapuking tembung **pangrasa** saged dipunpirsani wonten ing andharan wonten ngandhap menika.

Tembung lingga **rasa** menika gadhah teges kaananing apa-apa nalika tumama ing badan utawa ati (Poerwadarminta, 1939: 521). Miturut Nurhayati (2001: 18), ater-ater {paN-} menika ndhapuk tembung aran, dados tembung **pangrasa** menika kalebet tembung aran. Jumbuh kaliyan bab kasebut, Mulyana (2011: 45) ngandharaken tembung aran utawi nomina menika wonten ingkang jinisipun nomina deverbal. Nomina deverbal menika tembung aran turunan saking tembung kriya. Tembung **pangrasa** menika menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tegesipun patrap utawi cara anggenipun ngraos.

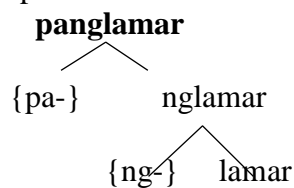
b. Kriya Wacaka ingkang Ateges Tukang utawi Priyantun Ingkang Nindakaken Padamelan ingkang Dipunsebut Lingganipun

Miturut data ingkang kapanggihaken, kriya wacaka

ingkang kadhapak saking tembung tanduk karaketan ater-ater {pa-} ateges tukang utawi priyantun ingkang nindakaken padamelan ingkang dipunsebut lingganipun, saged dipunpirsani saking pethikan menika.

(7) Apa sebabe sang Putri sajak klewa-klewa marang tumekaning *panglamar* awit wus ana priya kang kagembol ing nala. (DL132/BW/2001/K M/k.81/bar.17)

Tembung **panglamar** menika kadhapak saking tembung tanduk **nglamar** ingkang pikantuk ater-ater {pa-}. Tembung **nglamar** menika kalebet tembung tanduk amargi kadhapak saking tembung **lamar** ingkang kawuwuhan ater-ater anuswara {ng-}. Pandhapuking tembung panglamar saged dipunpirsani wonten ing andharan wonten ngandhap menika.

Tembung lingga **lamar** menika gadhah teges nakokake wong wadon arep dipek bojo utawi njaluk supaya diwenahi pagawean (Poerwadarminta, 1939: 258). Miturut Nurhayati (2001: 18), ater-ater {paN-} menika

ndhapuk tembung aran, dados tembung **panglamar** menika kalebet tembung aran. Jumbuh kaliyan bab kasebut, Mulyana (2011: 45) ngandharaken tembung aran utawi nomina menika wonten ingkang jinisipun nomina deverbal. Nomina deverbal menika tembung aran turunan saking tembung kriya. Menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tembung **panglamar** menika tegesipun priyantun ingkang nglamar.

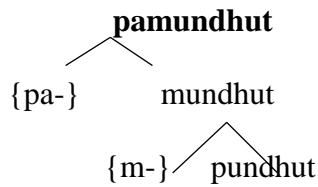
c. Kriya Wacaka ingkang Ateges Piranti utawi Srana

Miturut data ingkang kapanggihaken, kriya wacaka ingkang kadhapak saking tembung tanduk karaketan ater-ater {pa-} ateges piranti utawi srana ingkang, saged dipunpirsani saking pethikan menika.

(8) Anakmu Jaka Kendhil dakparengake dhaup kalawan putriku, sauger bisa mujudi *pamundhut* ingsun. (DL58/BW/2001/JKn/k.29/bar.5)

Tembung **pamundhut** menika kadhapak saking tembung tanduk **mundhut** ingkang pikantuk ater-ater {pa-}. Tembung **mundhut** menika kalebet tembung tanduk amargi kadhapak saking prakategorial **pundhut** ingkang kawuwuhan ater-ater anuswara {m-}. Pandhapuking tembung **pamundhut** saged dipunpirsani

wonten ing andharan wonten
ngandhap menika.

Pundhut menika tegesipun njupuk, dijupuk, dijuluk, dipek, dituku. (Poerwadarminta, 1939: 502). Miturut Nurhayati (2001: 18), ater-ater {paN-} menika ndhapuk tembung aran, dados tembung **pamundhut** menika kalebet tembung aran. Jumbuh kaliyan bab kasebut, Mulyana (2011: 45) ngandharaken tembung aran utawi nomina menika wonten ingkang jinisipun nomina deverbil. Nomina deverbil menika tembung aran turunan saking tembung kriya. Menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tembung **pamundhut** menika tegesipun srana mundhut.

4. Karana Wacaka

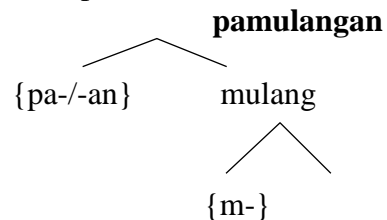
a. Karana Wacaka ingkang Ateges Papan

Miturut data ingkang kapanggihaken, karana wacaka ingkang kadhapuk saking tembung tanduk karakteretan wuwuhan sesarengan {pa-/-an} ateges cara saged dipunpirsani saking pethikan menika.

(9)Saora-orane kowe rak
wis mangan
pamulangan.

(DL111/BW/2001/P/k.70/bar.
34)

Tembung pamulangan
menika kadhapuk saking
tembung tanduk **mulang**
ingkang pikantuk wuwuhan
sesarengan {pa-/-an}. Tembung
mulang menika kalebet
tembung tanduk amargi
kadhapuk saking tembung
wulang ingkang kawuwuhan
ater-ater anuswara {m-}.
Pandhapuking tembung
pamulangan saged dipunpirsani
wonten ing andharan wonten
ngandhap menika.

wulang

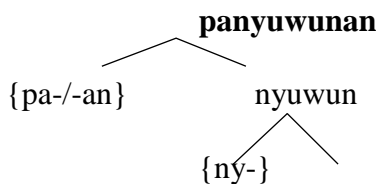
Tembung lingga **wulang**
menika gadhah teges wuruk
utawi pitutur (Poerwadarminta,
1939: 667). Nurhayati (2001:
33) ngandharaken wuwuhan
sesarengan {paN-/-an} menika
mujudaken tembung aran,
tuladhanipun tembung
panggilingan ingkang
tegesipun papan kangge
nggiling. Sarujuk kaliyan bab
kasebut, Mulyana (2011: 30)
ngandharaken menawi
wuwuhan sesarengan {pa-/-an}
menika gadhah teges
ngandharaken papan utawi
wewengkon. Menawi
dipunpirsani saking konteks
ukaranipun, tembung
pamulangan menika tegesipun
sekolahan.

b. Karana Wacaka ingkang Ateges Piranti utawi Srana

Miturut data ingkang kapanggihaken, karana wacaka ingkang kadhapuk saking tembung tanduk karaketan wuwuhan sesarengan {pa-/-an} ateges cara saged dipunpirsani saking pethikan menika.

(10)Pendhak wengi
dheweke nembang,
kang isine donga
panyuwunan.
(DL27/BW/2001/PSL/
k.12/larik pungkasan)

Tembung **panyuwunan** menika kadhapuk saking tembung tanduk **nyuwun** ingkang pikantuk wuwuhan sesarengan {pa-/-an}. Tembung **nyuwun** menika kalebet tembung tanduk amargi kadhapuk saking tembung **suwun** ingkang kawuwuhan ater-ater anuswara {ny-}. Pandhapuking tembung **panyuwunan** saged dipunpirsani wonten ing andharan wonten ngandhap menika.

suwun

Suwun menika tegesipun dijuluk utawi nuwun, matur nuwun (Poerwadarminta, 1939: 578). Mulyana (2011: 30) ngandharaken menawi wuwuhan sesarengan {pa-/-

an} menika gadhah teges ngandharaken bab, kahanan, utawi padamelan. Adhedhasar pamanggih kasebut, tembung **panyuwunan** menika gadhah teges padamelan kangge nyenyuwun utawi bab ingkang kangge nyenyuwun. Menawi dipunpirsani saking konteks ukaranipun, tembung **panyuwunan** menika tegesipun srana nyenyuwun.

E. DUDUTAN

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ingkang sampun katindakaken, saged kapendhet dudutan kados mekaten. Jinising tembung wacaka ingkang kapanggihaken wonten sekawan: (1) bawa wacaka, (2) daya wacaka, (3) kriya wacaka, saha (4) karana wacaka.

Tegesing tembung-tembung wacaka ingkang kapanggihaken inggih menika wonten sedasa, inggih menika: (1) bawa wacaka ingkang ateges panggenan/wewengkon, (2) bawa wacaka ingkang mbangun tembung aran, (3) daya wacaka ingkang ateges panggenan barang, (4) daya wacaka ingkang ateges mangsa, (5) daya wacaka ingkang ateges ndadosaken lesan, (6) kriya wacaka ingkang ateges cara/patrap, (7) kriya wacaka ingkang ateges tukang/priyantun ingkang nindakaken padamelan ingkang dipunsebut lingganipun, (8) kriya wacaka ingkang ateges piranti/srana, (9) karana wacaka ingkang ateges panggenan, saha (10) karana wacaka ingkang ateges piranti/srana.

KAPUSTAKAN

- Antunsohono. 1956. *Paramasastra Djawa I*. Yogyakarta: Hien Hoo Sing
- Chaer, Abdul. 2014. *Linguistik Umum*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Mulyana. 2011. *Morfologi Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.
- Nurhayati, Endang. 2001. *Morfologi Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Fakultas Bahasa dan Seni UNY.
- Parera, Jos Daniel. 1997. *Pengantar Linguistik Umum Bidang Morfologi Seri B*. Flores: Nusa Indah.
- Poedjosoedarmo, Soepomo. 1978. *Morfologi Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Fakultas Keguruan Sastra dan Seni Institut Keguruan dan Ilmu Pendidikan Sanata Dharma.
- Poerwadarminta, W. J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Ngayogyakarta: J.B. Wolters' Uitgevers Maatschappij.
- Ramlan. 1987. *Morfologi: Suatu Tinjauan Deskriptif*. Yogyakarta: C.V Karyono.
- Samsuri. 1988. *Morfologi dan Pembentukan Kata*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Sasangka, Sry Satriya Tjatur Wisnu. 1989. *Paramasastra Jawa Gagrag Anyar*. Surabaya: Citra Jaya Murti.